

Musayev N.U.
t.f.d., professor
O'zbekiston Milliy universiteti
Musayev58@mail.ru

**XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA
KONCHILIK SANOATINING SHAKLLANISHI VA FAOLIYATI
ANNOTATSIYA**

Maqolada Turkistonda temir yullar qurilgandan keyin Sanoat korxonalari ko'plab qurila boshladi. Bu ayni paytda konchilik mahsulotlariga ehtiyejni oshirdi. Chekeken yarim orolida, Farg'ona vodiysining Moylisoy hududlaridan neft konlari topilganligi, Qizilqiya va Suluqta kumir konlari ochilganligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Cheleken yarim oroli, aka-uka Nobellar, temir yo'l, qurilish.

Мусаев Н.У.
д.и.н., профессор
Национальный университет Узбекистана
Musayev58@mail.ru

**ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОРНОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ ТУРКЕСТАНА В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX
ВЕКА
АННОТАЦИЯ**

В статье отмечается, что после строительства железных дорог в Туркестане стали создаваться много промышленных предприятий. В то же время начал увеличиваться спрос на горнодобывающую продукцию. Вместе с тем, в представленной статье также дана информация об открытии месторождений нефти на полуострове Челекен, Мойлисайском районе Ферганской долины, открытии угольных месторождений в Кызылкии и Сулюкте.

Ключевые слова: Полуостров Челекен, братья Нобелли, железные дороги, строительства.

Musayev N.U.

DSc., professor

National university of Uzbekistan

Musayev58@mail.ru

**FORMATION AND ACTIVITY OF THE MINING INDUSTRY OF
TURKESTAN AT THE END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE XX
CENTURY
ABSTRACT**

The article notes that after the construction of railways, many industrial enterprises began to be created in Turkestan. At the same time, the demand for mining products began to increase. At the same time, the presented article also provides information about the discovery of oil fields on the Cheleken Peninsula, the Moylisay region of the Fergana Valley, and the discovery of coal deposits in Kyzylkiya and Sulukta.

Key words: Cheleken Peninsula, Nobelli brothers, railways, construction.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasining katta qismi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin bu hududlarni kezib chiqishgan rus sayyohlari va konchilik muhandislari bu yerda tabiiy boyliklarning ko'pligi va turli-tumanligini ko'rib hayratga tushishgan. «...Turkistonda qazilma boyliklar nihoyatda mo'l, -deb yozgan edi, muhandis P.S.Nazarov, -deyarli hech kim kelajakda o'lkaning Ural yoki Birinchi jahon urushidan oldingi Belgiya kabi kon sanoati rivojlangan mamlakatlar darajasida bo'lishi mumkinligini tasavvur ham qilolmaydi. Ammo, u allaqachon ikkinchi Ural yoki Belgiya bo'lgan edi. O'lkaning konchilik sanoati xalqaro miqyosda rivojlangan bir vaqtda Rossiya davlati yo'rgakda edi, yilnomachining yozishicha, bizning ajdodlarimiz hali hayvoniy odatlarini tark etmagan edilar». O'lka aholisining qadimdan konchilik bilan shug'ullanib kelganligini bu yerda saqlanib qolgan qadimgi konlarning qoldiqlari, qazib olingan tog'-tog' toshqollar ham tasdiqlaydi.

Qadimshunoslar olib borishgan tadqiqotlari jarayonida ko'plab shaharlar xarobalari va konlar qoldiqlarini topishgan. Bu tadqiqotlar X-XII asrlardayoq O'rta

Osiyo hududlarida konchilik sanoati ancha yaxshi yo'lga qo'yilganligini ko'rsatadi. Tadqiqotlar Xo'ttalda kumush va oltin, Ustrushonadan katta miqdorda temir rudasi, Jayxun (Sirdaryo) daryosi qumlarini yuvib, ulardan oltin ajratib olinganligini, Zarafshon daryosining yuqori qismida joylashgan Buttam konlaridan oltin, kumush, mis, temir, oniks (aqiq), navshadil, tuz va boshqa narsalar qazib olinganligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Farg'ona va uni o'rab turgan tog'larda joylashgan ko'plab konlardan oltin, kumush, smola (qatron), ganch, temir, mis, qo'rg'oshin, simob, navshadil va boshqalar qazib olingan. Jumladan, Isfara yaqinida toshko'mir konlari bo'lgan. Farg'ona vodiysi hududlaridan qalayi va neft ham qazib olingan[1]. Qazilma boyliklarning topilishi o'lkada hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlarini rivojlantirish imkonini bergan.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

XVI asrdan boshlab, O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi doimiy nizolar, ziddiyatlarning kuchayishi natijasida qo'shni mamlakatlar bilan aloqalar susayib, o'lka xalqlari o'zlarining tor qobiqlarida o'ralib qoldilar. Oqibatda, boshqa sohalar kabi, konchilik sanoati ham izdan chiqdi. Bu o'z navbatida xonliklarning qimmatbaho metallarga bo'lgan ehtiyojini muntazam oshirib bordi.

O'rta Osiyo xonliklari orasida harbiy va iqtisodiy jihatdan ancha baquvvat bo'lgan Buxoro amirligi hududlarida yirik oltin konlari mavjudligi haqida ko'plab xabarlar tarqalgan. XVIII asrdayoq Turkistonning oltin zahiralari haqida ma'lumotlar to'plagan Florio Beneveni Pyotr I ga Buxoro cho'llarida oltin va boshqa metallar ko'pligi, mahalliy aholi Nurota, Bukantov va boshqa joylardagi oltin konlaridan yaxshi xabardor bo'lsada, rudalarni sanoat usulida qazib olishga e'tibor berilmayotganligi haqida ma'lumotlar yuborgan. Bu ma'lumotlar bilan tanishgan Pyotr I 1713-yili turkman elchisi Xo'ja Nafasning o'lkada tilla olinishi haqidagi ma'lumotlariga aniqlik kiritish maqsadida O'rta Osiyoga A.B. Cherkasskiy harbiy ekspeditsiyasini (1714-1917-yillarda) jo'natgan edi. Biroq, bu ekspeditsiya Xiva xonligi tomonidan barbod qilingan.

XIX asr o'rtalarida Buxoro hukumati amir Nasrulloning topshirig'i bilan Nurota tog'larida temir rudasini qidirish ishlarini olib borgan. Topilgan ruda

bo'laklari Buxoroga olib kelingan. Bu vaqtda Shahrisabz tog'larida ham qidiruv ishlari olib borilgan. Biroq, xonliklar o'rtasida o'zaro nizolarning kuchayishi konchilik sanoatini yo'lga qo'yishga imkon bermadi.

Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoga bostirib kirishdan oldin O'rta Osiyo xonliklarida o'z ta'sir doirasini kengaytirish, aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va bu yerdagi tabiiy topish boyliklarni qidirib topish hamda o'rganish maqsadida bir qancha ekspeditsiyalar tuzilgan. Ular orasida muayyan topshiriq bilan Buxoro amirligi hududlariga jo'natilgan K.F.Butenev missiyasi ham bo'lib, uning tarkibida tog' injenerlari, geograflar, oltin konlarini o'rganish bo'yicha mutaxassislar, tog' texniklari, topograf, sharqshunos-tarjimonlar bo'lib, ularga o'nta qo'riqchi kazak hamrohlik qilgan.

1841- yil 15-mayda Orenburgdan yo'lga chiqqan Butenev guruhi 5-avgustda Buxoroga yetib kelgan. Butenev Buxoro amiri bilan savdo va diplomatik munosabatlarni yo'lga qo'yish borasida kutgan natijalariga erisha olmagan bo'lsada, amirlikning xo'jalik hayoti to'g'risida boy geografik, etnografik, tabiiy va tarixiy ma'lumotlar to'plashga muvaffaq bo'ldi. Missiya Zarafshon vodiysida geologik tekshirishlar olib borib, bu yerda temir, mis, ko'mir, qo'rg'oshin, grafit, feruza hatto oltin va kumush borligini aniqlagan. Olib borilgan tadqiqotlarining natijasi sifatida N.Xanikovning "Buxoro xonligi tavsifi" nomli kitobi, K.Butenevning "Buxoro mineral boyliklari", "Buxoroda po'lat toblash usuli haqida mulohazalar" nomli maqolalari bosilib chiqdi.

K.F.Butenev Buxoro va Xiva xonliklarida metall qazib chiqarish va unga ishlov berish juda sodda usullarda amalga oshirilganligini, 1841-yili Buxoroda 6 ta cho'yan quyish qozonlari bo'lganini yozib qoldirgan[2]. Bu metall quyish qozonlarida to'plar uchun o'qlar va boshqa harbiy qurollar, shuningdek dehqonchilik asbob-uskunalari yasalgan. Mis qimmat bo'lganligi uchun Buxoro amirligida to'p yasashda mis o'rniga ko'proq cho'yandan foydalanilgan. To'p yasashda ancha tajribali bo'lgan Shahrisabz ustalari amirlikda eng yirik to'p stvolini quyishgan, uni o'rnatish uchun o'n ikki g'ildirakli qurilma yasalgan[3].

Butenev Buxoro amirligi hunarmandlari metallsozlikda ma'lum tajribaga ega bo'lishlariga qaramasdan, amirlikda metall ishlab chiqarish nochor ahvolda ekanligini quyidagicha ta'riflaydi: «Buxoroda hunarmandchilik mukammallikning quyi bosqichida turadi, zavodchilik ishi yaxshi yo'lga qo'yilmagan. Agar hukumatning bu sohaga e'tibori bundan keyin ham hozirgidagidek davom etsa, biror o'zgarish bo'lishi qiyin. Johil hukumatning zavodlar qurishi haqida so'z bo'lishi ham mumkin emas, chunki u bunday zavodlar kelajakda katta foyda keltirishini bilmaydi. Bundan tashqari, zavodlar qurish uchun mablag' ham, bilimdon kishilar ham yetishmaydi»[4]. Shu kabi sabablarga ko'ra, Buxoro amirligi konlaridan qazib olingan rudadan mis va qo'rg'oshinlar nihoyatda oddiy usulda qurilgan o'choqlarda ajratib olingan. Misdan buyumlar yasashda, qo'rg'oshindan o'qlar tayyorlashda ortiqcha isrofgarchiliklarga yo'l qo'yilgan. Bunday holda metall ishlab chiqarishdan kutilgan natijaga erishish imkoni yo'qligini ko'rgan hukmdorlar asosiy e'tiborini ular uchun nisbatan oson bo'lgan qishloq xo'jaligi, chorvachilik va hunarmandchilikni kuchaytirishga qaratishgan. Faqat janubiy bekliklar (Qoratog', Boysun)dagina xonaki usulda metall qazib olish davom etgan. Lekin bu metallar mahalliy aholi ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli bo'lmagan. Shuning uchun amirlik metallni Hirotdan, keyinchalik Rossiyadan olib kelishga majbur bo'lgan.

XIX asr o'rtalarigacha Qo'qon xonligida mahalliy aholining tajribasizligi va konchilik ilmi bo'lmaganligi tufayli, yonilg'i mahsulotlari- neft va toshko'mir qazib olish mashaqqatli ish hisoblangan. Ayrim manbalarda keltirilishicha, Rossiyadan kelib qolgan tatarlar O'ratepa tog'laridagi konlardan temir ajratib olishda toshko'mirdan foydalanishgan. Mahalliy hunarmandlar neft mahsulotlarini juda oddiy usullarda katta qiyinchiliklar bilan qazib olishgan. Xususan, neft topilgan quduqlar suvga to'ldirilgan va yuzaga chiqqan neftni tog' shuvoqlaridan yasalgan supurgilar bilan sidirib olingan. Shunday usulda Namangandan 40 km. masofada joylashgan «Moybuloq» konidan bir kecha kunduzda 60 pud (960 kg) gacha neft qazib olingan[5].

Bu davrda Qo‘qon xoni Xudoyorxonning ko‘rsatmasi bilan Boltaboy yuzboshi rahbarligida Moylisoy bo‘ylaridan neft qazib olingan. Konchilarga maxsus uylar qurib berilgan. Bu ishlarga xonning o‘g‘li Nasriddinbek boshchilik qilgan. Bundan tashqari, Qo‘qon tumanidagi Romitan qishlog‘i yaqinidan ham neft qazib olingan. Bu yerdagi quduqlarda kuniga o‘rtacha 2 chelak atrofida neft to‘plangan. Olingan neft aravalarda Marg‘ilonga keltirilgan va bu yerda maxsus idishlarda qizdirilib, undan kerosin olingan. Bu idishlar yopiq qozonga o‘xshagan qo‘lbola uskunalar bo‘lib, ularning yordamida neftdan kerosin olingan. Bu haqda injener Ivanov quyidagi ma’lumotlarni qoldirgan: «1880 yili men mahalliy tadbirkorning bu asboblarni ishlatayotganida ko‘rganman. Ushbu qurilma yordamida bir haftada 20 chelakkacha sifatsiz kerosin olingan»[6].

Mahalliy aholi neftdan kerosinni nihoyatda sodda usulda ajratib olgan. Jumladan, katta cho‘yan qozonga 40 chelakcha neft quyilib, qopqog‘i yopib qo‘yilgan. Qopqoqdan misdan yasalgan naycha chiqarilib, u sovuq suv solingan idishdan o‘tkazilgan. Qozonning qizdirilishi natijasida qaynagan neftdan ajralib chiqqan bug‘ mis naycha orqali sovuq suvdan o‘tganda kerosinga aylangan. Shu tariqa 40 chelak neftdan o‘rtacha 16 chelak kerosin olingan. Chiqindi mazutdan esa yoqilg‘i sifatida foydalanilgan. Kerosin ajratib olinmagan neftning o‘zidan ham tantanali marosimlarda qorong‘i kechalarni yoritish, mum olish, g‘ildiraklarni moylash, qichima va qo‘tir bilan kasallangan kishilarga surtishda dori sifatida foydalanilgan.

Qo‘qon xonligida ham neft konlarini qidirib topish va ulardan foydalanishga alohida e’tibor berilgan. Neft qazib olish ancha mashaqqatli ish bo‘lib, hukumat konchilik ishlari bilan shug‘ullangan kishilarni baholi qudrat rag‘batlantirib ham turgan. Jumladan, Muhammad Aziz Marg‘iloniy 1875 yili Oltiariq bilan Chimyon oralig‘idagi dashtdan qadimgi neft qudug‘ini topgan yigitning fikrini quyidagicha bayon qilgan edi: « Yer ostiga archadan qilingan zinani ko‘rib nihoyatda taajjublandik. Zohiran burun zomonda o‘tgan podsholar shunday yog‘larni izlashib, topgan joylaridan yer ostiga zinapoya qilishganligi va yog‘ olib

chiqqanliklari ma'lum bo'ldi. Chunonchi, u ko'rgan odamlarning muvajjibi tahsini (tahsinga loyiq) va hayratiga sabab bo'ldi»[7].

Turkistonda Rossiya imperiyasi hukmronligi o'rnatilgach, konchilik sanoati ishlarini ilmiy asosda o'rganish bo'yicha tadqiqot ishlari olib borildi. Jumladan, 1869-yili 19-dekabrda K.P.Kaufman topshirig'i bilan Turkiston general-gubernatorligi huzuridagi konchilik ishlari rahbari A.S.Tatarinov kimyo laboratoriyasini tashkil qildi. Laboratoriya ishida Mushketov, Romanovskiy, Seversov, Middendorf kabi olimlar, Mishenkov, Davidov, Meyyer, Ivanov, Lopushinskiy kabi tog'-kon injenerlari qatnashishgan. Laboratoriya olimlari o'lkaning tabiiy boyliklari oltin, kumush, mis rudasi, qo'rg'oshin, temir va toshko'mir konlarini, keyinchalik tuz, neft, grafit hamda qurilish materiallari, qimmatbaho toshlarni aniqlashga jalb qilingan.

Qo'qon xonligining so'nggi yillarida neft konlari rus sanoatchilari ixtiyoriga berilgan. 1868-yil boshlarida Xudoyorxon bilan Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman o'rtasida imzolangan «Savdo bitimi»ning 1-moddasida «Rossiya savdogarlari uchun Qo'qon xonligining barcha shahar va qishloqlarida bemalol savdo-sotiq bilan shug'ullanish imkoni beriladi...» deyilgan. K.P.Kaufman Xudoyorxondan xonlik hududlarida rus «sanoatchi va tadbirkorlari»ga tog'-konchilik ishlari bilan shug'ullanishga ruxsat berishini so'ragan. Xudoyorxon foydalanilayotgan konlardan olib ketilayotgan mahsulotlarning 1/10 qismini xonning xazinasi foydasiga o'tkazish sharti bilan ruxsat bergan. 1868-yilning yozida savdogar Fyodorov ham Moybuloq neft buloqlaridan foydalanish uchun Xudoyorxondan ruxsat olgan[8].

Turkistonda qazilma boyliklar ko'pligini bilib olgan imperiya ma'murlari o'lkaga yirik geolog olimlarni jalb qildilar. 1874-yili shunday olimlardan biri I.V. Mushketov o'lkada ma'lum tizim va reja asosida tadqiqot ishlarini boshlab yubordi. U olti yil (1874-1880) davomida o'lkaning deyarli barcha viloyatlarini tadqiq qilib chiqdi va zarur materiallarni to'pladi. Mushketov bilan bir vaqtda G.D. Romanovskiy, Barbot-de-Marni, D.L.Ivanov va boshqa geologlar ham qidiruv ishlarini olib bordilar. Mushketov va Romanovskiy uzoq va mashaqqatli

mehnatlari natijasida 1881-yili o'lkaning dastlabki geologik xaritasi yaratildi[9]. 1882-yili Rossiya Davlat geologiya komiteti tashkil etilgandan keyin Mushketov Turkiston general-gubernatorligining bosh geologi lavozimiga tayinlandi.

Mushketov va Romanovskiylar o'zlari olib borgan qidiruv ishlari asosida Farg'ona vodiysida qo'rg'oshin konlari ko'pligini, qo'rg'oshin bilan butun Rossiyani ta'minlash mumkinligini ma'lum qilishgan. Ular Xo'jand shahridan 25 chaqirim naridagi Qora Mozor tog'larida joylashgan «Darvozakon» yoki «Konsoy» konini tekshirishgan. Mahalliy aholiga qadimdan ma'lum bo'lgan bu konning maydoni 103 desyatina atrofida bo'lib, undan qo'rg'oshin, rux va mis qorishmalari qazib olingan. Olimlarning fikricha konni qayta ishga tushirish uchun chor hukumati 30-40 ming so'm pul sarflashi lozim bo'lgan¹². Ammo, chorizm bunga yetarli miqdorda mablag' ajratmagach, bu ishni keyinchalik xususiy korxonalar amalga oshirdi.

Turkiston o'lkaning tabiiy boyliklari Rossiya imperiyasi ishbilarmonlarni tezda o'ziga rom qildi. Ular o'lkaga kelib neft, toshko'mir, ruda, turli minerallar va boshqa qazilma boyliklarni qazib olish ishlarini boshlab yubordilar. Ayniqsa, Rossiyada neft sanoati bilan bog'liq moliya-kapitalistik munosabatlar nisbatan yaxshi yo'lga qo'yilganligi natijasida u maksimal darajada mablag' bilan ta'minlana boshlagan tarmoqlardan biriga aylandi. Boshqa tarmoqlardan farq qilib, neft sanoatining nafaqat ichki, balki jahon bozorida ham ahamiyati oshib bordi. Natijada, Rossiya neft sanoati o'ziga chet el kapitalini jalb qiluvchi asosiy tarmoqlardan biriga aylandi. Rus ishbilarmonlari bilan hamkorlik qilgan chet el kapitali Turkistonga ham kirib keldi. Neftning asosiy qismi Kaspiy bo'yi viloyatining Nebitdag, Cheleken oroli, Qizil Arvat, Bola-Eshim degan joylarida, Farg'ona viloyatining Qo'qon, Marg'ilon va Namangan uyezdlarida jadal qazib olina boshladi.

Farg'ona vodiysida konchilik quduqlarini qazishda turli usullardan foydalanilgan. Jumladan, Chang'irtosh neft konlariga tog' yon bag'irlaridan yonlama usulda qazilgan lahmalar orqali borilgan. Bunga Turkiston general-gubernatorligining tog'-kon ishlari bo'yicha mutaxassisi K.Gilev tomonidan

D.P.Petrovga Qirqo'g'il hududidagi Ko'ktepa ko'mir konida ish olib borishiga ruxsat berilgan[10]. 1883-yil avgust oyidan yil oxirigacha Farg'ona viloyati konchilik ishlari boshqarmasi tomonidan Karimdevona qishlog'i yaqinidagi 2 ta neft bulog'i hamda Konibodom yaqinidagi neft buloqlarida, Moylisoy bo'ylaridagi neft konlarini ijaraga olishga va Ko'gart yaqinidagi Markay ko'mir konlarida ish olib borishga ruxsat berilgan.

Tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, D.I.Petrovga Farg'ona vodiysida neftni sanoat darajasida ishlab chiqarishni boshlagan birinchi tadbirkor sifatida qaralgan. 1885-yili Petrov SHo'rsuv hududida chuqurligi 35-40 metr bo'lgan 2 ta neft qudug'i qazdirib, ikki ishchisi bilan bir kecha-kunduzda 400 kilogramgacha mahsulot olganligi, undan shu joyda qurilgan zavodda kerosin ajratib olinganligi bayon etilgan[11]. K.K.Palanning 1908-yildagi «Hisoboti»da «Qamishboshidagi 10 desyatina (11 ga) yerda, 1883-yilda diametri 8 dyuym (219 mm) va chuqurligi 8 sajen (17 m)dan 53 sajen (113 m) gacha bo'lgan 7 ta quduq qazilgan. Dastlab barcha quduqlardan 300 pud (5 t) ga yaqin, so'ng har bir quduqdan 10-15 pud (164-245 kg) atrofida neft qazib olingan. 1890-yilgacha bu yerda kichik kerosin zavodi mavjud bo'lgan»[12].

1871-yili Bokuda neft sanoati korxonalariga asos solgan aka-uka Robert va Alfred Nobellar 1876-yili Cheleken orolida neft qazish ishlarini boshlab yubordilar. Ular uncha chuqur bo'lmagan (40 sarjin) to'rtta quduq qazdirishgan va qariyb 20 yil shu quduqlardan neft qazib olishgan. Faqat 20 yildan keyingina Boku tipidagi diametri keng (18 dyuyma) quduqlar qazishga kirishilgan.

Aka-uka Nobellardan keyin, 1882-yildan boshlab sanoatchi S.Palashkovskiy Cheleken orolining turli joylarida 14 ta quduq qazdirgan. U 12 yil davomida olib borilgan qazish ishlariga 600000 rubl atrofida mablag' sarflasa-da kutilgan natijaga erisha olmagan, 1893-yili qazish ishlarini to'xtatishga majbur bo'ldi[13]. Palashkovskiy xarajatlarning bir qismini qoplash maqsadida Cheleken orolidan birinchi bo'lib ozokerit (tog' mumi) qazib olishni yo'lga qo'ygan bo'lishiga qaramasdan, olgan daromadi ketgan harajatlarini qoplay olmadi.

O'sha vaqtda Cheleken orolidagi yerlar bir necha kam suvli buloqlar bilan birga uchta turkman qishlog'iga qarashli edi. S.Palashkovskiy neft qazib olish niyatidan voz kechib, turkmanlar bilan tuzgan shartnomasini buzgandan keyin Zakaspiy viloyatining o'sha vaqtdagi boshlig'i general A.A.Kuropatkinning buyrug'i bilan bo'sh qolgan yerlar davlat ixtiyoriga o'tkazildi. Ishbilarmonlar orasida Chelekendan durustroq miqdorda neft qazib olish mumkin emasligi haqidagi mish-mishlar ham tarqaldi.

Shunga qaramasdan, «Aka-uka Nobellar» shirkati orolni tashlab ketmadilar, balki 1890-yilgacha bo'lgan ijara muddatini cho'zdilar va qo'shimcha quduqlar qazishga kirishdilar. Natijada, oroldagi uchta uchastkada quduqlar soni ko'paytirilib, ulardan 1903-1905-yillarda to'xtovsiz neft qazib olina boshlandi. Birinchi uchastkadan 1904, 1905-yillarda 360, 240 pud uchinchi uchastkadan (fontan bo'lib chiqqan) 2500, 5120 pud neft olingan. 1906-yili bu konlar bor yo'g'i uch hafta ishlab 141,2 pudgina neft qazib olingan. Bu vaqtda jahon bozorida neft mahsulotlari arzonlashib, Boku neftining ham narxi tushib keta boshladi. Bunday vaziyatda Boku neftiga nisbatan sarf harajatlari ortiqcha bo'lgan Cheleken nefti raqobatga bardosh bera olmadi.

Markaziy Cheleken neft sanoati jamiyati Cheleken neft ishab chiqarish korxonalarini saqlab qolish maqsadida davlatdan orolda yana 225 desyatina yerni xususiy qilib berishni so'radi. Bu yerlar Sakin degan kimsaga ijaraga berildi. Biroq, bir qator imkoniyatlari bo'lgani holda neft sanoatining ishi 1907-yilgacha yaxshi yo'lga qo'yilmadi. Faqat 1907 yilning oxiriga kelib, «Aka-uka Nobellar» shirkatining eski, tashlandiq quduqlaridan biri qaytadan 77 sarjin chuqurlikkacha burg'ulandi[14]. Bu quduqdan neft fantani otilib chiqqandan so'nggina Chelekenga qiziqish kuchayib, orol neft sanoatchilarini yana o'ziga jalb qila boshladi.

Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida Cheleken orolidan neft qazib olish keskin ko'tarildi. Agar 1901-yili bu yerdan 600 ming pud neft qazib olingan bo'lsa, oradan 10 yil o'tgach u ko'rsatgich 15 mln. pudga yetdi[15]. Cheleken orolidagi eng yirik firma Isabek Gadjiyevga tegishli bo'lib, 1912-yil yanvarida firma 30 ta quduqqa ega edi. 1911-yili firma 7 mln. pud neft qazib olgan va uni Bokuga tashib

ketgan. «Aka-uka Nobellar» shirkati orolda neft qazib olish bo'yicha ikkinchi o'rnida turar edi. 1911-yili shirkat 2954597 pud neft qazib olgan, uning 300000 pudi Astraxanga, qolgani Bokuga tashib ketilgan[16]. Bu vaqtga kelib, Turkiston nefti ishbilarmonlarga katta foyda keltira boshladi.

Turkiston nefti e'tiborga tusha boshlagandan keyin, 1908-yilga kelib o'lkada 30 ga yaqin neft korxonalari ish boshladilar. Ular xususiy shirkatlardan tashqari, «Chimyon», «Cheleken-Dog'iston aksionerlik jamiyati»ga, «Rishton», «Bitum» va «Turkiston neft shirkati»ga, «V.Alekseyev», «Neft» shirkatlariga hamda «Aka-uka Nobellar» firmasiga tegishli edi[17]. Farg'ona viloyatining Qo'qon, Marg'ilon va Namangan uyezdlari hududlarida katta neft konlari bo'lib, u yerlarda 9 ta firma o'z faoliyatini boshladi. Ular orasida «Chimyon», «Selroha» va Valuyevaga tegishli (otasi knyaz Xilkovdan meros qolgan) Moylisoy firmalari eng yiriklari edi. Keyinchalik, «Aka-uka Nobellar» shirkati «Chimyon», Moylisoy va «Selroha» shirkatlari aksiyalarining yarmidan ko'pini (10000 dan 6000 tasini) sotib olib, bu konlarning asosiy xo'jayiniga aylandi.

O'lkada «Selroha» neft qazib olish savdo jamiyati – «Santo» o'z faoliyatini 1905-yili 500 ming rubllik asosiy kapital bilan boshlagan edi. «Santo»ning dastlabki ta'sischi N.N.Suxanov jamiyat faoliyatini jonlantirish uchun Moskvaning yirik firmalari va banklari bilan hamkorlik qilishga urindi. Jamiyat ishiga Moskva fabrikachilari – I.D. Morozov, P.A.Morozov, I.M.Lyubimov, I.P.Ushkov, A.B.Naydenovlar jalb qilindi. Oradan 5 yil o'tgach, jamiyat faoliyatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, 1913-yili jamiyat aksiyalarining asosiy qismi Rus-Osiyo banki va neft bozorida xorijiy kapitallar bilan yaqin aloqada bo'lgan monopolistlar – A.I.Putilov, L.Lianozov, P.Glazberg va boshqalar ixtiyoriga o'tdi. Shu yili jamiyat boshqaruvi jamiyat aksiyalarining asosiy qismi Peterburg aksionerlari ixtiyoriga o'tganligini tan oldi[18]. Shundan keyin, aksionerlar yig'ilishi «Santo» idorasini Moskvadan Peterburgga ko'chirishga qaror qildi.

«Santo» jamiyati neft qazib olishni yildan-yilga oshirib bordi. Urush yillari vaziyat og'ir bo'lishiga qaramasdan 1915-yili 1166901 pud neft qazib olindi. Bu

1914-yilga nisbatan 134256 pud ko'p edi. Agar «Santo» jamiyatining foydasi 1912-yili 11705 rublni tashkil qilgan bo'lsa, 1915-yili u 114407 rubl 42 kopeyeka yetdi. Shunday qilib, «Santo» neft korxonasi dastlab o'z faoliyatini 500 ming rubllik kapital bilan boshlagan bo'lsa, 1916-yilga kelib uning kapitali 2 mln. rubldan oshdi[19].

Asosiy kapitali 2 mln. rublni tashkil qilgan «Chimyon» aksionerlik jamiyati «Santo» jamiyatidan farq qilib, o'z ishlarini bir tekisda olib bora olmadi. Agar 1908-yili jamiyat 2749000 pud neft qazib olgan bo'lsa, 1909-yili bu ko'rsatkich 783000 pudni tashkil qildi, xolos. «Chimyon» jamiyati ixtiyorida 20 ta quduq bo'lib, ularda 290 kishi ishlagan. Jamiyatning ishlab chiqarish jarayonidagi tushkunlik holati ishchilarning turmush tarziga ham ta'sir ko'rsatgan: ish o'rinlari qisqartirildi, ish haqi yanada kamaytirildi. Bu kon ishchilarining noroziligini keltirib chiqardi.

Turkiston neft sanoatining qulay imkoniyatlari bo'lishiga qaramasdan, uning sekin rivojlanishiga quduqlarning neft chiqarish quvvati kamayganligi, malakali ishchi kuchi, zarur texnik jihozlarning yetishmasligidan tashqari, Cheleken orolida o'rnatilgan «Aka-uka Nobellar» shirkati Dog'iston-Cheleken aksionerlik jamiyatini tuzib, Turkistondagi boshqa neft shirkatlarini ma'lum darajada cheklab qo'yishga urinishlari ham sabab bo'layotgan edi. Buning natijasida shirkat Baku neftini «Chimyon» jamiyati orqali sotishdan katta foyda ola boshladi.

«Aka-uka Nobellar» shirkati Turkiston neft konlarini o'z monopoliyasiga aylantirish, o'lkada o'zining Kavkaz va Chelekendan qazib olingan neft mahsulotlarini sotish maqsadida Farg'ona viloyatining Vannovskaya temir yo'l stansiyasida neftni qayta ishlash zavodini qurdi. «Chimyon» neft konidan stansiyagacha quvurlar yotqizildi. O'lkaga tayyor mahsulotlarni keltirishga nisbatan temir yo'l orqali keltirilgan xom ashyoni qayta ishlash «Aka-uka Nobellar» shirkatiga katta iqtisodiy foyda keltirdi. Bu shirkat Turkistonda o'z mavqegini mustahkamlab olish uchun o'lkada bozorlarida neft mahsulotlarini arzon narxda sota boshladi. V.N.Oglobin ma'lumotiga ko'ra, 1913-yil bahorida Boku neftining bir pudi Moskvada 50-53 kopeyeka sotilgani holda, Turkistonda neft

mahsulotlari 45 kopeyekdan sotilgan[20]. Shunga qaramasdan, Turkiston nefti shirkatga iqtisodiy jihatdan katta foyda keltirgan.

Keyinchalik, neftga boy «Chimyon» konlari «Aka-uka Nobellar» shirkati vositachiligida Turkistonda ko'chmas mulk olish huquqiga ega bo'lmagan chet ellik kapitalistlar qo'liga o'ta boshladi. Turkiston neftiga Nobellar shirkatidan tashqari nemis moliya kapitali, Fransiya kapitali manfaatlariga xizmat qilgan Rus-Osiyo banki, 1909-yildan boshlab ingliz kapitali ham o'z mablag'larini qo'ya boshladi. S.P.Konopkaning ma'lumotlarida keltirilishicha, «Knyaz Xilkovga qarashli bo'lgan va 1909-yili 40 ming pud neft bergan Namangan uyezdidagi Moylisoy neft sanoati korxonalarining kelajagi porloq. 1909-yili bu korxonalar Xilkovning vorisi A.O.Valuyeva tomonidan «Javobgarligi cheklangan Farg'ona neft jamiyati» deb nomlangan ingliz aksionerlik jamiyatiga berildi». Bu jamiyat Moylisoy neft korxonalarini kengaytirish va neft qazib chiqarishni ko'paytirish maqsadida 2,5 mln. rubl ajratdi. Buning uchun Londonda 8 mln. rubllik aksiya chiqarildi. «Biroq, - deb yozadi V.N.Ogloblin, 1913 yilgacha konsessiya bir pud ham neft ololmadi»[21]. Faqat, Birinchi jahon urushi boshlangandan keyingina Angliya kapitali Turkiston neftiga qisman ta'sir ko'rsata boshladi. Chunki, bu davrda, Nobel shirkati o'zini mablag' bilan ta'minlab turgan nemis bank kapitali bilan aloqasini uzgan, «fransuz bank guruhi Rus-Osiyo banki orqali rus neftini to'la monopoliya qilish yo'lida sezilarli natijalarga erishayotgan edi»[15].

Turkiston neft sanoatini monopoliyalashtirish jarayoni qanday borganligini shirkatlar faoliyati aks etdirilgan jadvalda ham ko'rish mumkin (jadvalda 1915-yil 1-yanvargacha bo'lgan ma'lumot keltirilgan).

Shuni ta'kidlash lozimki, konlarning yirik shirkatlar ixtiyoriga o'ta boshlaganiga qaramasdan, neft qazib olish korxonalarining samaradorligini oshirishda jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmadi. Yirik firmalar o'rtasidagi raqobatlar ularning inqirozini ham tezlashtirdi. Masalan, Turkiston neft bozorida o'z monopoliyasini o'rnatish maqsadida «Chimyon» jamiyati aksiyalarini sotib olgan «Aka-uka Nobellar» shirkatining yangi rahbariyati o'z faoliyatini jonlantira olmadi. Natijada, 1915-yilni shirkat 1520 ming rubl (asosiy kapital 2,5 mln. rubl

bo'lgan holda) ziyon bilan yakunladi. Shirkat keyingi yillarda ham o'z ishini o'nglay olmadi. 1917-yil 1-yanvarida shirkat ko'rgan zarar 1671 ming rublga yetdi. Bu jamiyatning to'la inqirozga uchraganini bildirar edi. Turkistonda neft sanoatini sekin rivojlanishiga taklifga nisbatan talabning kamligi ham asosiy sabablardan biri bo'lgan. Neft sanoatidan ilgariroq vujudga kelgan zavod fabrikalar, shuningdek temir yo'l transporti ko'proq ko'mir va saksovul yoqishga moslashtirilgan edi. Shuning uchun ham mhalliy aholi ehtiyojlari uchun ham neft mahsulotlari kam miqdorda talab qilingan. Turkiston neftini Rossiyaning Yevropa qismiga olib borib sotish Boku neftiga nisbatan qimmatga tushar va o'zini oqlamas edi.

O'lkaning chorizm hukmronligi o'rnatila boshlagan yerlarida neft kabi toshko'mirni ham sanoat usulida qazib olishga e'tibor kuchaydi. Konchilik ilmning bilimdoni, ishbilarmon A.S. Tatarinov 1865 yili Chimkentdan 90 chaqirim masofada joylashgan Katta Bug'on daryosi yaqinida ancha yirik toshko'mir konini topdi. Ko'miri ancha sifatli bo'lgan bu konda 1865 yilning yozida qazish ishlari boshlab yuborildi. Tatarinov nomini olgan bu kon, nafaqat o'lkadagi dastlabki konchilik sanoati korxonasi, balki birinchi kapitalistik korxona ham edi. Mustamlakachi hukumat «toshko'mir butun o'lka uchun sanoat taraqqiyoti manbai» ekanligini hisobga olib, konni zarur mablag' bilan taminlashga va'da bergan bo'lsada, biroq bu va'da hamisha ham bajarilavermaganligi tufayli korxona ko'pincha qiyin vaziyatlarga tushib turdi. Ammo, uddaburon Tatarinov bir necha yil davomida nafaqat konni saqlab qolishga, balki undan qazib olinadigan ko'mirni ko'paytirishga ham (1871-yilgacha) erishdi. Agar, 1866-yili kondan 3500 pud ko'mir qazib olingan bo'lsa, 1869-yil bu ko'rsatkich 81000 pudga yetdi, ya'ni ikki yil davomida 23 % o'sdi[20]. Biroq, nisbatan ancha sodda qurilgan bu korxona keyinchalik raqobatga bardosh bera olmadi.

Tatarinov koni bilan bir qatorda savdogar Pervushin (Toshkentdan 80 chaqirim masofadagi Xo'jand qishlog'i yaqinida) va Xo'jand shahrining komendanti, polkovnik Favitskiylar (Xo'jand shahridan 35 chaqirim janubi g'arbda joylashgan Qo'qimsoy yaqinida) ko'mir konlarini ochdilar. Bundan tashqari, Pervushin 1873-

yili Ugom daryosining yuqori oqimida yana bitta toshko'mir konini ishga tushirdi. Pervushinga tegishli konlardan qazib olingan toshko'mir Toshkentdagi aroq-vino zavodlari hamda ipak o'rash fabrikalarida ishlatilgan. Favitskiyning mahalliy aholiga ilgari ma'lum bo'lgan konidan 1868 -yildan boshlab sanoat usulida ko'mir qazib olishga kirishildi. Bu korxona harbiy buyurtmalar (asosan Orol floti uchun), Xludovning ipak yigirish fabrikasiga hamda mansabdor shaxslar va mulkdorlar uchun ko'mir yetkazib bergan. Favitskiy konining toshko'miriga talab katta va iste'molchilari ko'p bo'lganligi uchun, bu kon Pervushinnikiga nisbatan tez rivojlandi. Agar, 1868-yili Favitskiy konidan 14 ming pud toshko'mir qazib olingan bo'lsa, 1873-yili bu ko'rsatkich 68 ming pudga yetgan[18]. Favitskiy koni haqidagi so'nggi ma'lumotlar 1875-yilning hisobotlarida, Pervushin konlari haqidagi ma'lumotlar 1885-yilning hisobotlarida uchrashiga qarab, bu konlar nisbatan ancha uzoq faoliyat ko'rsatgan, degan xulosaga kelish mumkin.

XIX asrning 60-70-yillarida o'lkaning toshko'mir sanoati asosan Tatarinov, Pervushin va Favitskiy konlari bilan cheklanib qolgan edi. Bunga asosan konlar topilgan tog'li zonalarini o'zlashtirish, u yerdan toshko'mirni tashib ketish katta xarajat va qo'shimcha ishchi kuchi talab qilganligi tufayli bu sohaga hukumat tomonidan yetarli e'tibor berilmaganligi sabab bo'ldi. Konchilik sanoati bilan shug'ullangan rus burjuaziyasi bu davrda hali mayda sanoatchilar, ishbilarmonlar yoki omad izlab kelgan tijoratchilardan iborat bo'lib, ularning yirik sanoat ishlab chiqarishini vujudga keltirish imkoniyati chegaralangan edi. Shuning uchun ham tishbilarmon tadbirkorlar iloji boricha talab doimiy suratda katta bo'lgan konchilik tarmoqlarini qidirishga majbur bo'lishgan.

XIX – asr o'rtalarida chorizm zulmidan qochib Qo'qon xonligiga kelib qolishgan tatarlar Sirdaryoning yuqori qismidagi tog'lardan oltin qidirishgan. 1851-yili Safarboy sarkor Nerchinskdan kelib qolgan Sulton ismli tatarga qumdan oltin ajratib oladigan qurilma yasashni topshirgan. O'lka oltin qazish ishlar nihoyatda sodda usulda bo'lib, xonliklarning bir yilda qazib olgan oltinlari bir necha puddan oshmagan. Shunday bo'lsada, xonliklar oltin zahiralarini sir

saqlashga harakat qilishib, boshqalarga oltin konlarida qazish ishlari olib borishlariga ruxsat berishmagan.

Qo‘qon xonligi hududlarida oltindan tashqari, qo‘rg‘oshin va kumush konlari ham bo‘lgan. Jumladan, Oloy tog‘larining Zardoli degan xilvat joyidan qo‘rg‘oshin va kumush qazib olingan. Qirg‘izlar Chotqol tog‘larining Maydantol degan joyidagi konlardan kumush qazib olishgan. Isfara qishlog‘idan uncha uzoq bo‘lmagan Koniyut g‘oridan qadimdan kumushga boy bo‘lgan (23 %) temir rudasi qazib olingan[19].

Xonliklar hududlarida turli metallarga boy rudalar ko‘p bo‘lgan. Biroq, tajriba va bilim yetishmaganligi tufayli ulardan oddiy usulda sof metall ajratib olish nihoyatda mushkulligicha qolgan. Masalan, 1839-yili Muhammad Alixon tomonidan Olatov koniga yuborilgan konchilar 1000 choriqqina ruda olib kelishgan, undan bor yo‘g‘i 1 choriq toza kumush ajratib olingan, xolos. Bu ahvolda xonlikning kumushga bo‘lgan talabini qondirib bo‘lmagandan keyin, Qo‘qon hukmdorlari Xitoydan katta miqdorda kumush sotib olishga majbur bo‘lishgan.

Mahalliy aholi mumning asosan tog‘ mumi (ozokerit) va sariq mumni yaxshi bilganlar. Farg‘ona vodiysida tog‘ mumi yaxshi daromad manbai hisoblanib, u Moylisoy bo‘ylaridagi Ko‘ktosh tog‘lari yon bag‘irlaridan XX asr boshlarigacha qazib olingan. Mumga qadimdan etikdo‘z, maxsido‘z, kavushdo‘z va boshqa hunarmandlar katta ehtiyoj sezishgan. Mumdan teriga ishlov berishda, qog‘oz ishlab chiqarishda, suyak, bo‘g‘in, teri kasalliklarini davolashda ham foydalanilgan. Sariq mumdan esa sham, sovun tayyorlangan. Undan harbiy maqsadlarda ham foydalanilgan. Jumladan, 1850-yillarda Qo‘qon xonligida hayvon terisiga dori solib tayyorlangan va arg‘amchi bilan bog‘langan piltali to‘p (shar)larning qobig‘iga mum surtib chiqilgan[20].

Qo‘qon xonligida qo‘rg‘oshin va neft qazib olishga ham alohida e‘tibor berilgan. Xonning topshirig‘i bilan Vodilning g‘arbidagi «Kon» degan joydan o‘zbeklar, «La‘lkon» degan joydan qirg‘izlar qo‘rg‘oshin qazib olishgan. Biroq, bu konlardan olingan qo‘rg‘oshin qo‘shinlar ehtiyojidan ortmagan. Biroq, o‘lkada

cho‘yan va po‘latga ehtiyoj katta bo‘lishiga qaramasdan, bilim va tajriba yetishmasligi oqibatida rudadan sanoat usulida metall ajratib olish yo‘lga qo‘yilmadi.

XULOSA

Shunday qilib, Turkiston o‘lkasining qazilma boyliklari ko‘p bo‘lishiga qaramasdan bu soha nisbatan sekin rivojlandi. Imperiya hukumati yirik konlarni o‘ziga sadoqatli kishilarga berishga harakat qildi. Asosan aslzodalardan iborat bo‘lgan bunday kishilar konchilik sanoatida kapitalistik ishlab chiqarishni yaxshi yo‘lga qo‘ya olmadilar. Rossiya kapitalistlarining beburdligi va iqtisodiy nochorligi tufayli o‘lka konchilik sanoatining yirik shirkatlari chet el yirik firmalar ixtiyoriga o‘tib qoldilar. O‘lkadagi Moylisoy, Chimyon, Qizilqiya, Cheleken va boshqa konlar Santo, Nobel kabi shirkatlar orqali nemis, ingliz va boshqa chet el kapitalistlariga katta daromad keltirdi. Dastlab toshko‘mir va saksoyulga moslashgan o‘lka sanoat korxonalari va temir yo‘l transporti neft mahsulotlaridan samarali foydalanmadilar. Shuningdek, o‘lka aholisining ko‘pchilik qismini neft va toshko‘mir sotib olishga qurbilari yetmaganliklari uchun konchilik sanoati mahsulotlari ko‘p sotilmadi. Biroq, sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan bu ikkala tarmoq mahsulotlariga ham talab ortib bordi. Ularga katta miqdorda chet el kapitali jalb qilinib ishlab chiqarish jarayonining markazlashuvi kuchaydi. Bu jarayon konchilikda paxta tozalash va yog‘ ishlab chiqarish sanoatiga nisbatan ancha yuqori edi.

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

1. Negmatov N.N. Gosudarstvo Samanidov. –Dushanbe: «Donish», 1977. – S.71.
2. Istoriya tadjikskogo naroda. t. II, kn, II, -M.: «Nauka», 1964, -S.95.
3. Tam je. -S. 64.
4. Ivanov D.L. Neftyaniye istochniki Ferganskoy oblasti // Turkestanskiye vedomosti. 1882, sent. № 33-34, -S. 19-20
5. Jamolhoji I.N. Farg‘ona vodiysida neft sanoatining shakllanish va rivojlanish tarixi (1860-1917). Tarix fan. nom. diss. –T., 2004. 28-b.

6. O‘zR MDA, 1-fond, 15-ro‘yxat, 18-ish, 5-9-v.
7. Vlasova E.N., Deyeva YE.A., Kravets L.N., Fayziyeva Formirovaniye rabocheho klassa v dorevolutsionnom Uzbekistane. –Tashkent, «Fan», 1979. -S. 31-32.
8. Kalitskiy K.P. Neftyaniye mestorojdeniya Fergani // Izv. geol. kom-ta. T. XXXIII. –1914. -№ 7.
9. Palen K.K. Otchyot po revizii Turkestanskogo kraya... -SPb. –S. 100.
10. Rojdestvenskiy A. Materiali iz istorii neftepromishlennosti na ostrove Cheleken. // Zakaspiyskoye
11. Ogloblin V.N. Promishlennost i trgovlya Turkestana... -S.-28.
12. Dmitriyev-Mamonov A.I. Putevoditel po Tukestanu i jeleznim dorogam Sredneaziatskoy i Tashkentskoy. Izd. 8-ye, -SPb., 1915. -S. 12.
13. Ismailov R.Y. Iz istorii formirovaniya pervix kadrov rabocheho klassa v Turkestane na rubeje XIX-XX vv. // Vestnik LGU, vip. 4, 1957, № 20. -S.141.
14. SGIAL, f. 1468, op. 1, d. 17, l-14.
15. Qarang: Babaxanov. M. Predposilki revolyutsionnogo soyuza trudyashixsya Turkestanskogo kraya s Rossiyskim proletoriatom. –Dushanbe: «Irfon», 1975. -S. 97.
16. Oglobin V.N. Promishlennost i trgovlya Turkestana... -S.29.
17. Vanag N. Finansoviy kapital v Rossii nakanune mirovoy voyni. –M., 1925. -S.134.
18. O‘R MDA, f. I-1, r.15, h.142, v.3. h. 170, v.4.
19. O‘R MDA f. I-1, r.25, h.185, v.3.
20. Bobobekov H. Qo‘qon tarixi. –T.: «Fan», 1996. 103-b.